Минатото помеѓу нас:
Истражување со фокус групи од Скопје

E kaluara mes nesh:
Studim në fokus grup nga Shkupi

The Past Between Us:
A Focus Group Study from Skopje

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SARAJEVO
Bosnia and Herzegovina | North Macedonia

ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА НАЦИОНАЛИЗМОТ И КУЛТУРАТА
CENTER FOR RESEARCH OF NATIONALISM AND CULTURE

Минатото помеѓу нас:
Истражување со фокус групи од Скопје

E kaluara mes nesh:
Studim në fokus grup nga Shkupi

The Past Between Us:
A Focus Group Study from Skopje

ЦИНИК | CINIK

Скопје | Shkupi | Skopje
2025

Автор | Autor | Author:

д-р Наум Трајановски | Naum Trajanovski, PhD

Истражувачки тим | Ekipi i kërkimit | Research team :

д-р Наум Трајановски | Naum Trajanovski, PhD
Калина Трајановска | Kalina Trajanovska
Мариглен Демири | Mariglen Demiri

Уредник | Redaktor | Editor:

д-р Петар Тодоров | Petar Todorov, PhD

Посебна благодарност изразуваме до | Falënderime të veçanta për | Special thanks to:

Сите учесници во целната група | Të gjithë pjesëmarrësit në grupet e fokusit |
All the participants in the focus groups
Проф. Вјолца Красниќи | Prof. Vjollca Krasniqi
Астреа Николовска | Astrea Nikolovska
Проф. Вјеран Павлаковиќ | Prof. Vjeran Pavlakoviq
КСП „Јадро“ Скопје | KSP “Jadro” Skopje

Превод | Përkthime | Translations:

Од англиски на македонски јазик | Nga anglishtja në gjuhën maqedonase | From English into Macedonian:

Јулија Мицева | Julia Miceva

Од англиски на албански јазик | Nga anglishtja në gjuhën shqipe | From English into Albanian:

Ениена Аети | Eniena Aeti

Лектор | Korrektor | Proofreader:

Виолета Танчева-Златева | Violeta Tancheva-Zlateva

Техничка обработка и дизајн | Përpunim teknik dhe dizajn | Design & Technical Editing:

Ивана Мирчевска | Ivana Mirchevska

Печат | Shtypje | Printing:

ДАТАПОНС ДООЕЛ Скопје | DATAPONS DOOEL Skopje

Тираж | Tirazh | Circulation: 200

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SARAJEVO
Bosnia and Herzegovina | North Macedonia

ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА НАЦИОНАЛИЗМОТ И КУЛТУРАТА
CENTER FOR RESEARCH OF NATIONALISM AND CULTURE

СОДРЖИНА | PËRMBAJTJA | CONTENTS

Општествен и политички контекст
Konteksti social dhe politik
Social and Political Context

5

Организација на истражувањето
Dizajni i kërkimit
Research Design

7

Заеднички шаблони
Skemat e zakonshme
Common Patterns

11

Празници и јавни одбележувања
Festat dhe përkujtimet publike
Holidays and Public Commemorations

13

Историја и историографија
Historia dhe historiografia
History and Historiography

17

Заклучоци и препораки
Përfundim dhe rekomandime
Conclusion and Recommendations

22

Општествен и политички контекст
Konteksti social dhe politik
Social and Political Context

Во изминатата деценија бевме сведоци на редица значајни настани што извршија големо влијание врз политичкиот развој во Република (Северна) Македонија. Меѓу нив се вбројуваат серија масовни протести, промена на владата во два наврата, како и епизоди на насилни ескалации, од кои највпечатлива секако беше упадот во Собранието на Република Македонија. Потпишувањето на два клучни билатерални договора претставува дополнителна одредница за овој период – едниот со Бугарија во 2017 година, а вториот со Грција во 2018 година – бидејќи остави-ја и сè уште оставаат длабок печат врз јавниот дискурс и политичката борба. Иако во прво време договорите се сметаа за важен чекор во процесот на нашата интеграција во Европската Унија, ваквиот замав опадна по неколкуте последователни вета и официјалното барање на Бугарија повторно да се преиспитаат аспектите на националните историски наративи на Северна Македонија.

Во тој контекст, прашањето за широкосфатената национална историја стана централно, влијаејќи како врз партиските политики така и врз националната безбедност и надворешната политика. Во повеќе наврати, доминантните интелектуални кругови во државата ја потикнаа секуритизацијата на историските наративи, при што дијалогот и компромисот беа активно

Dekada e kaluar ka dëshmuar disa ngjarje të rëndësishme që riformësuan zhvillimet politike në Republikën e Maqedonisë (së Veriut). Këto ngjarje përfshijnë valë protestash masive, dy ndryshime qeverish, episode të përshkallëzimit të dhunshëm, nga të cilat më mbresëlënës ishte sulmi me forcë në parlamentin kombëtar. Periudha më tej u përcaktua nga dy marrëveshje kryesore dypalëshe - me Bullgarinë në vitin 2017 dhe Greqinë në vitin 2018 - të cilat kanë ndikuar thellësisht në diskursin publik dhe në betejat politike, dhe vazhdojnë ta kenë këtë ndikim. Ndërsa këto marrëveshje fillimisht dukeshin se shënonin përparim në procesin e integrimit të vendit në BE, kjo ndryshoi shumë shpejt pas disa vetove të njëpasnjëshme dhe, që nga viti 2020, kërkesave zyrtare të Bullgarisë për riinterpretim të aspekteve të narrativave historike kombëtare të Maqedonisë së Veriut.

Brenda këtij konteksti, çështja e historisë kombëtare – e kuptuar gjerësisht – është shndërruar në çështje qendrore që formëson jo vetëm politika partiake, por edhe sigurinë kombëtare dhe politikën e jashtme. Rryma kryesore intelektuale e vendit, në shumë raste, ka kontribuar në sekuritizimin e narrativave historike, njëkohësisht duke dekurajuar në mënyrë aktive dialogun dhe kompromisin. Koalicioni i mëparshëm qeveritar, i cili ndërmjetësoi marrëveshjet dypalëshe dhe negocioi zhbllokimin

The past decade has witnessed several pivotal events that reshaped political developments in the Republic of (North) Macedonia. These include waves of mass protests, two changes of government, and episodes of violent escalation, most notably the storming of the national parliament. The period is further defined by two key bilateral agreements – with Bulgaria in 2017 and Greece in 2018 – which have profoundly influenced public discourse and political struggles, and continue to do so. While these agreements initially appeared to mark a breakthrough in the country's EU integration process, momentum quickly declined following several successive vetoes and, since 2020, Bulgaria's official demands seeking to reinterpret aspects of North Macedonia's national historical narratives.

Within this context, the question of – broadly understood – national history has become a central issue shaping not only party politics but also national security and foreign policy. The country's intellectual mainstream has, in many cases, contributed to the securitization of historical narratives, actively discouraging dialogue and compromise. The previous government coalition, which brokered the bilateral agreements and negotiated the partial unblocking of EU accession talks in 2022, ultimately failed to meet the final membership requirements. The current government, by contrast, has largely capitalized on public

обесхрабрувани. Владината коалиција што ги предводеше билатералните договори и преговараше за делумно отстранување на блокадата кон пристапните договори со ЕУ во 2022 година, на крајот не успеа да ги исполни конечните услови за членство. Од друга страна, сегашната влада во голема мера го користи јавното незадоволство од договорите и зазеде експлицитен став против понатамошни отстапки.

Во меѓувреме, ставовите на јавноста се заостриja. Приближно две третини од граѓаните се против вклучувањето на етничките Бугари во Уставот, што претставува клучен услов на ЕУ за формално започнување на пристапните преговори. Притоа, противењето е значително поголемо меѓу поддржувачите на владејачката партија. На 25-годишнината од конфликт во 2001 година, настан со длабоко влијание врз политичкиот систем на државата и врз културата, меѓуетничките односи се и понатаму деликатни и сè уште нема на повидок заедничка програма за помирување. Академските кругови и јавните анкети исто така посочуваат на склоности кон поделба во прашањата за историјата и меморијата.

min e pjesshëm të bisedimeve për pranim në BE në vitin 2022, përfundimisht dështoi të përmbushë kërkesat e fundit të anëtarësimit. Qeveria aktuale, në të kundërtën, kryesisht ka përfituar nga pakënaqësia publike me marrëveshjet dhe ka miratuar qëndrim të qartë kundër dialogut.

Ndërkohë, ndjenjat publike janë ngurtësuar. Afërsisht dy të tretat e qytetarëve kundërshtojnë përfshirjen e bullgarëve etnikë në kushtetutë – që paraqet kusht kyç të BE-së për fillimin formal të negociatave të pranimit - me nivele kundërshtimi dukshëm më të larta midis mbështetësve të partisë në pushtet.Në prag të 25-vjetorit të konfliktit ndëretnik të vitit 2001 i cili formësoi sistemin politik dhe kulturën e vendit, marrëdhëniet ndëretnike mbeten të brishta dhe u mungon një agjendë koherente pajtimi. Studimet ekzistuese shkencore dhe sondazhet publike gjithashtu tregojnë tendencat polarizuese mbi çështjet që kanë të bëjnë me historinë dhe kujtesën.

discontent with the agreements and has adopted an explicitly anti-dialogue stance.

Public sentiment has meanwhile hardened. Roughly two-thirds of citizens oppose the inclusion of ethnic Bulgarians in the constitution – a key EU condition for the formal start of accession negotiations – with opposition levels considerably higher among supporters of the ruling party. On the eve of the 25th anniversary of the 2001 interethnic conflict that shaped the country's political system and culture, interethnic relations remain fragile and lack a coherent reconciliation agenda. Existing scholarship and public surveys likewise indicate the polarizing tendencies upon issues concerning history and memory.

Плоштад Македонија, Скопје
Sheshi Maqedonia, Shkup
Macedonia Square, Skopje
Photo: © Kallerna, Source: Wikimedia Commons. License: CC BY-SA 4.0

Организација на истражувањето
Dizajni i kërkimit
Research Design

Спроведовме неколку интервјуа со фокус групи за да ги процениме начинот на кој наведените доминантни политички случувања резонираат во локалните заедници во Скопје, како и нивното влијание врз индивидуалните перцепции за историјата и колективната меморија. Во периодот од септември до октомври организиравме шест фокус групи со по шест учесници во просек. Учесниците го отсликуваат демографскиот состав во земјата, со цел да се обезбеди инклузивност преку присуството на двете најголеми етнички групи – мнозинството сочинето од етнички Македонци и малцинството од етнички Албанци – проследено низ различни генерации. Поточно, двете фокус групи вбројуваа учесници под 30-годишна возраст, две групи учесници на возраст меѓу 30 и 60 години, и две со учесници над 60 години. Родовата рамнотежа исто така беше земена предвид при изборот на учесниците. Основен критериум беше немање формално терцијално образование или обука по историја и други сродни науки, зашто целта на истражувањето беше да се вочат сфаќањето и секојдневните перцепции за историјата на лицата што немаат професионално познавање за нив.

Изборот на прашањата беше направен со цел да се истражат познавањата и ставовите за историјата од неколку перспективи,

Kryem një sërë intervistash në grupe fokusi për të vlerësuar se si zhvillimet kryesore politike të përshkruara më sipër jehojnë brenda komuniteteve lokale në Shkup dhe si ato mund të ndikojnë në perceptimet e individëve për historinë dhe kujtesën kolektive. Organizuam gjashtë grupe fokusi midis shtatorit dhe tetorit, ku secili përfshinte mesatarisht gjashtë pjesëmarrës. Duke reflektuar përbërjen demografike të vendit, u përpoqëm të siguronim përfshirje përkatëse duke përfshirë pjesëmarrës nga dy grupet më të mëdha etnike - shumica etnike maqedonase dhe pakica shqiptare - nga breza të ndryshëm. Konkretisht, dy grupe fokusi përfshinin pjesëmarrës më të rinj se 30 vjeç, dy përfshinin ata të moshës 30 deri në 60 vjeç dhe dy u përqendruan te pjesëmarrësit mbi 60 vjeç. Balanca gjinore gjithashtu u konsiderua në procesin e rekrutimit. Kriter kyç përzgjedhjeje ishte mungesa e arsimit ose trajnimit të lartë formal në histori ose disiplina ngushtë të lidhura, pasi studimi synonte të kapte kuptimet e laikëve dhe perceptimet e përditshme të historisë.

Pyetësori i intervistës u hartua për të hulumtuar njohuritë dhe qëndrimet historike nga disa perspektiva, duke kaluar gradualisht nga temat e përgjithshme në ato më specifike. Koha përkoi me disa festa kombëtare në shtator dhe tetor - Dita e Pavarësisë (8 shtator), Dita e Kryengritjes Kombëtare (11 tetor) dhe Dita e Luftës

We conducted a series of focus group interviews to assess how the major political developments outlined above resonate within local communities in Skopje, and how they may influence individuals' perceptions of history and collective memory. We organized six focus groups between September and October, each comprising an average of six participants. Reflecting the demographic composition of the country, we sought to ensure inclusivity by involving participants from the two largest ethnic groups – the ethnic Macedonian majority and the Albanian minority – across different generations. Specifically, two focus groups included participants younger than 30, two included those aged 30 to 60, and two focused on participants over 60 years of age. Gender balance was also considered in the recruitment process. A key selection criterion was the absence of formal tertiary education or training in history or closely related disciplines, as the study aimed to capture lay understandings and everyday perceptions of history.

The interview questionnaire was designed to explore historical knowledge and attitudes from several perspectives, moving gradually from general to more specific themes. The timing coincided with several national holidays in September and October – the Independence Day (8 September), the Day of the National Uprising (11 October), and the Day of the Macedonian Revolutionary Strug-

Возрасна група Grupmosha Age group	Етницитет Përkatësia etnike Ethnicity	Женски Femër Female	Машки Mashkull Male	Дата Data Date
Под 30 години Më të ri se 30 vjeç Younger than 30	Македонци Maqedonas Macedonian	4	2	09.10.2025
Под 30 години Më të ri se 30 vjeç Younger than 30	Албанци Shqiptarë Albanian	3	2	15.10.2025
Од 30 до 60 години Midis 30 dhe 60 vjeç Between 30 and 60	Македонци Maqedonas Macedonian	3	3	10.09.2025
Од 30 до 60 години Midis 30 dhe 60 vjeç Between 30 and 60	Албанци Shqiptarë Albanian	4	2	15.09.2025
Над 60 години Më të vjetër se 60 vjeç Older than 60	Македонци Maqedonas Macedonian	5	1	25.09.2025
Над 60 години Më të vjetër se 60 vjeç Older than 60	Албанци Shqiptarë Albanian	1	5	20.09.2025

движејќи се од поопшти кон поспецифични теми. Временскиот период се поклопи со неколку национални празници во септември и во октомври: Денот на независноста на 8 Септември, Денот на народното востание на македонскиот народ на 11 Октомври, како и 23 Октомври, Денот на македонската револуционерна борба – што претставуваше корисна воведна тема за дискусијата. Првата серија прашања се осврна на перцепциите на учесниците за празниците општо – националните, религиозните и од друг вид – а целта беше да се воочи на кој начин неодамнешните (и подалечните) политички и општествени промени влијаеле врз нивното значење. Во следните прашања подиректно се истражуваше историското познавање од аспект на согледаното значење на настаните што се одбележуваат јавно, врската

Revolucionare Maqedonase (23 tetor), që shënon ditën e formimit të organizatës revolucionare maqedonase në 1893 – dhe na ofruan një pikënisje të dobishme për diskutim. Dita e Alfabetit Shqip (22 Nëntori), e cila është festë jo-pune për shqiptarët në Maqedoninë e Veriut, u përdor gjithashtu si pikë referimi në diskutimet me përfaqësuesit shqiptarë, edhe pse kishte mjaft kohë deri në nëntor. Grupi fillestar i pyetjeve u përqendrua në perceptimet e pjesëmarrësve për festat në përgjithësi - kombëtare, fetare ose të tjera - dhe kërkoi të kapte se si kuptimet e tyre mund të kenë evoluar në dritën e ndryshimeve të fundit politike dhe shoqërore (dhe jo aq të fundit). Pyetjet pasuese hulumtuan njohuritë historike në mënyrë më të drejtpërdrejtë, duke trajtuar rëndësinë e perceptuar të ngjarjeve të përkujtuara publikisht, marrëdhënien midis historive lokale dhe familjare me

gle (23 October), marking the day of the formation of the Macedonian revolutionary organization in 1893 – which provided a useful entry point for discussion. The Day of the Albanian Alphabet (22 November), which is a non-working holiday for Albanians in North Macedonia, was also used as a reference point in discussions with the Albanian representatives, even though it was then still some time away. The initial set of questions focused on participants' perceptions of holidays in general – national, religious, or otherwise – and sought to capture how their meanings may have evolved in light of recent (and not so recent) political and social changes. Subsequent questions explored historical knowledge more directly, addressing the perceived relevance of publicly commemorated events, the relationship between local and family histories and official narratives, and participants' views on how

меѓу локалните и семејните истории и официјалните наративи, но и ставовите на учесниците за тоа како се носат одлуки поврзани со јавната историја и меморија. Во последниот дел, прашањата се фокусираа на начинот на кој учесниците се стекнуваат, ги толкуваат и дискутираат историските теми во секојдневниот живот, вклучително и потпрашања за образованието, медиумите и уметноста.

Со извештајот се воспоставува толкувачка рамка за интервјуата во рамките на фокус групите со која се прави разлика меѓу „историјата и историските облици“[1] – во кои се вбројуваат хрониките,

[1] Maurice Mandelbaum, *The Anatomy of Historical Knowledge* (John Hopkins University Press, 2019), 3-24.

ato të rrëfimeve zyrtare, si dhe pikëpamjet e pjesëmarrësve mbi mënyrën se si merren vendimet në lidhje me historinë dhe kujtesën publike. Pjesa e fundit e pyetjeve u përqendrua në mënyrat se si pjesëmarrësit i përvetësojnë, interpretojnë dhe diskutojnë temat historike në jetën e përditshme, duke përfshirë nën-pyetje rreth arsimit, medias dhe artit.

Ky raport zhvillon kornizë interpretuese për intervistat në grupet e fokusit që bën dallimin midis “historisë dhe mënyrave të saj”[1] - duke përfshirë kronikat dhe rrëfimin e historive, por edhe kujtimet, rrëfimet dhe mitet - si një mënyrë për të shqyrtuar se si njerëzit e zakonshëm angazhohen dhe i

[1] Maurice Mandelbaum, *The Anatomy of Historical Knowledge* (John Hopkins University Press, 2019), 3-24.

decisions concerning public history and memory are made. The final section of questions focused on the ways participants acquire, interpret, and discuss historical themes in everyday life, including sub-questions about education, media, and art.

This report develops an interpretive framework for the focus group interviews that distinguishes between “history and its modes”[1] – including chronicles and storytelling but also memories, narratives, and myths – as a way to examine how laypeople engage with and make sense of the past, the epistemic distinctions they draw between the different modes of historical knowledge, and the

[1] Maurice Mandelbaum, *The Anatomy of Historical Knowledge* (John Hopkins University Press, 2019), 3-24.

Свеченост по повод празникот Ден на народното востание – 11 Октомври
Ceremonia me rastin e festës së Ditës së Kryengritjes Popullore – 11 Tetor
Ceremony marking the Day of the National Uprising – 11 October
*Photo: Government of the Republic of North Macedonia / Public Domai*n (via Flickr–Openverse).

наративите и митовите – како методи за истражување на начините на кои граѓаните размислуваат и ја толкуваат историјата, епистемичките разлики што ги прават меѓу различните форми на историско знаење, како и секојдневните примени и промените од едно кон друго расудување. Основната појдовна точка е дека историските настани и личности имаат различно значење за граѓаните и заедниците, и тоа како резултат на различни причини. Одовде, аналитичката призма е вперена кон социологијата на знаењето и нејзиниот фокус на општествените услови на производството на знаење и неговата дисеминација, а не кон теоријата на историографијата. Во рамките на овој модел, фокус групите нудат важен увид во дијапазонот на толкувачките стратегиите и начините на определување значења од страна на учесниците, како и за полињата на споделено (и противречно) разбирање пројавени во рамките на една или повеќе фокус групи. На почетокот ги издвојуваме споделените обрасци забележани во сите интерјвуа, а потоа се осврнуваме кон инакви аспекти.

japin kuptim të kaluarës, dallimet epistemike që ata bëjnë midis mënyrave të ndryshme të njohurive historike dhe përdorimet dhe ndryshimet e përditshme midis këtyre arsyetimeve. Largohemi nga e zakonshmja se ngjarjet dhe figurat historike kanë kuptime të ndryshme për individë dhe komunitete të ndryshme, dhe për arsye të ndryshme. Prandaj, lentet tona analitike janë më afër sociologjisë së dijes dhe theksit të saj në kushtet shoqërore të prodhimit dhe përhapjes së dijes, sesa teorisë së historiografisë. Në kuadër të kësaj, diskutimet në grupet e fokusit ofrojnë njohuri të vlefshme mbi gamën e strategjive të krijimit të kuptimit dhe interpretimit që përdorin pjesëmarrësit dhe fushat e të kuptuarit të përbashkët (dhe të kontestimit) që shfaqen brenda dhe midis grupeve. Fillojmë duke përshkruar modelet e përbashkëta të vërejtura në të gjitha intervistat, përpara se të kalojmë në më shumë aspekte.

everyday uses and shifts between those reasonings. We depart from the commonplace that historical events and figures hold diverse meanings for different individuals and communities, and for different reasons. Our analytical lens is therefore closer to the sociology of knowledge, and its emphasis on the social conditions of knowledge production and dissemination, than to the theory of historiography. Within this framework, the focus group discussions offer valuable insights into the range of meaning-making and interpretive strategies participants employ and the areas of shared understanding (and contestation) that emerge within and across groups. We begin by outlining the common patterns observed in all interviews, before turning to more aspects.

Заеднички обрасци
Skemat e zakonshme
Common Patterns

При анализата на податоците беа согледани **два основни обрасци** заеднички за сите фокус групи, и покрај одредените демографски или општествени разлики.

Првиот се однесува на широкораспространета **релативизација** на самото поимање на историската вистина. Во нашиот случај ваквата тенденција не посочува кон отвореност за постоењето на повеќе историски перспективи, туку кон сеприсутно верување дека историјата е неизбежно посредувана – или, како што посочи еден учесник, „пеглана“ (MK 60+) – од страна на различни чинители, странски и домашни, вклучително и политички и религиозни институции.2 Навидум парадоксално, но сепак, пристапот кон историјата во поранешна Југославија често беше наведуван како пример за тоа како треба да се организира образованието по историја и јавната меморија. Ваквиот став го споделуваат сите групи и претставува клучна тема обработена подетално понатаму во текстот.

Вториот образец соодветствува со двата доминантни модела посочени од Данило Мандиќ за популарното поимање на национализмот во Србија и во

[3] За првиот пристап види: Adrian Dominik Wójcik & Maria Lewicka, Between discovery and exploitation of history: Lay theories of history and their connections to national identity and interest in history, *Memory Studies* 15, no. 6 (2022): 1497-1516.

Identifikuam **dy skema kryesore** të përbashkëta për të gjitha grupet e fokusit, pavarësisht dallimeve të veçanta demografike ose sociale.

E para ka të bëjë me **relativizimin** e përhapur të vetë nocionit të së vërtetës historike. Në rastin tonë, kjo tendencë nuk pasqyronte kryesisht hapje ndaj bashkëjetesës së perspektivave të shumëfishta historike, por më tepër besim të përhapur se historia ndërmjetësohet në mënyrë të pashmangshme - ose, siç e tha një pjesëmarrës, “shtrembërohet” [*peglana*] (*hekuroset*) (MK60+) - nga aktorë të ndryshëm, si të huaj ashtu edhe vendas, përfshirë institucionet politike dhe fetare.[2] Edhe pse në dukje vjen si paradoksale, por qasja e shtetit jugosllav ndaj historisë shpesh u përmend si shembull kontrastues se si një shtet duhet të menaxhojë arsimin historik dhe kujtesën publike. Ky perceptim ndahej nga të gjitha grupet dhe përfaqëson temë kyçe që ne e trajtojmë në pjesët vijuese.

Skema e dytë përputhet me atë që Danilo Mandiq identifikon si dy mënyrat mbizotëruese të kuptimeve popullore të nacionalizmit në Serbi dhe Kosovë, të cilat ai i quan **histori “të jetuara”** dhe

[2] Për qasjen e parë, shih: Adrian Dominik Wójcik & Maria Lewicka, Between discovery and exploitation of history: Lay theories of history and their connections to national identity and interest in history, *Memory Studies* 15, nr. 6 (2022): 1497-1516.

We identified **two major patterns** common to all the focus groups, despite the particular demographic or social differences.

The first concerns a widespread **relativization** of the very notion of historical truth. In our case, this tendency did not primarily reflect an openness to the coexistence of multiple historical perspectives, but rather a pervasive belief that history is inevitably mediated – or, as one participant put it, “distorted” [*peglana*] (MK60+) – by various actors, both foreign and domestic, including political and religious institutions.[2] Seemingly paradoxical, the Yugoslav state’s approach to history was frequently invoked as a contrasting example of how a state should manage historical education and public memory. This perception was shared across all groups and represents a key theme that we elaborate on in the following sections.

The second pattern corresponds to what Danilo Mandić identifies as the two dominant modes of popular understandings of nationalism in Serbia and Kosovo, which he terms **“lived”** and **“abstract” history**.[3] The

[2] For the first approach, see: Adrian Dominik Wójcik & Maria Lewicka, Between discovery and exploitation of history: Lay theories of history and their connections to national identity and interest in history, *Memory Studies* 15, no. 6 (2022): 1497-1516.

[3] Danilo Mandic, What Kind of Burden is the Burden of History? How Young Adults in Serbia and Kosovo Use History to Understand and Experience Nationalism, Ethnopolitics

Косово, односно **„сведочена“ (lived)** и **„апстрактна“ (abstract) историја**.[3] Првиот поим се однесува на персонализирана и локализирана ангажираност со минатото, каде историските настани се раскажуваат преку индивидуални искуства и познаници, често наспроти грандиозните официјални наративи и без конкретни етнички рамки. Од друга страна, вториот модел, се заснова врз апстрактни категории како што се нација или народ, и повикува на проширени темпоралности: векови, па дури и милениуми. Овој модел честопати соодветствува со официјалното толкување на историјата поддржано од државата. Забележавме, слично како и во случајот со Мандиќ, дека нашите учесниците честопати и флуидно ги менуваат двата модела на разбирање на историјата, преместувајќи се од личните настани засновани врз искуства кон апстрактните национализирани наративи, во зависност од контекстот и од текот на дискусијата. Исто така, можеше да се забележи дека поапстрактните и ексклузивистички толкувања на историјата меѓу учесниците, етнички Македонци и Албанци, се прилично слични по структура, нагласок на определени теми и начинот на комуницирање. Во следниот дел се истражува токму начинот на кој двата модела се пресекуваат во рамки на фокус групите со различни генерации, што го сметаме за особено важен аспект за нас.

“abstrakte”.[3] E para i referohet angazhimit të personalizuar dhe të lokalizuar me të kaluarën, në të cilin ngjarjet historike rrëfehen përmes përvojave individuale dhe figurave të njohura, shpesh të shkëputura nga rrëfimet e mëdha zyrtare dhe pa kornizë të qartë etnike. Skema e dytë, në të kundërtën, mbështetet në kategori abstrakte si kombet ose popujt, përmend kohëzgjatje të zgjatura - shekuj apo edhe mijëvjeçarë - dhe tenton të përafrohet ngushtë me interpretimet zyrtare ose interpretimet e historisë të sponsorizuara nga shteti. Ngjashëm me Mandiq-in, vumë re se pjesëmarrësit shpesh lëviznin rrjedhshëm midis këtyre dy mënyrave të të kuptuarit, duke kaluar nga rrëfimet personale, të bazuara në përvojë, në rrëfime abstrakte, të nacionalizuara, varësisht nga konteksti dhe rrjedha e diskutimit. Gjithashtu vërejtëm se interpretimet më abstrakte dhe ekskluziviste të historisë midis pjesëmarrësve maqedonas dhe shqiptarë etnikë ishin jashtëzakonisht të ngjashme në strukturë, theks dhe mënyra komunikimi. Në pjesën vijuese, shqyrtojmë se si këto dy skema ndërthuren me ndryshimet breznore brenda grupeve tona të fokusit, i cili është një aspekt që ne e gjejmë veçanërisht informues.

first refers to a personalized and localized engagement with the past, in which historical events are narrated through individual experiences and familiar figures, often detached from official grand narratives and lacking explicit ethnic framing. The second mode, by contrast, relies on abstract categories such as nations or peoples, invokes extended temporalities – centuries or even millennia – and tends to align closely with official or state-sponsored interpretations of history. We observed, similarly to Mandić, that participants often moved fluidly between these two modes of understanding, shifting from personal, experience-based accounts to abstract, nationalized narratives depending on context and the discussion flow. We also noted that the more abstract and exclusivist interpretations of history among ethnic Macedonian and Albanian participants were remarkably similar in structure, emphasis, and modes of communication. In the following section, we examine how these two modes intersect with generational differences within our focus groups, which is an aspect we find particularly informative.

[4] Danilo Mandic, What Kind of Burden is the Burden of History? How Young Adults in Serbia and Kosovo Use History to Understand and Experience Nationalism, Ethnopolitics

[3] Danilo Mandic, What Kind of Burden is the Burden of History? How Young Adults in Serbia and Kosovo Use History to Understand and Experience Nationalism, Ethnopolitics

Празници и јавни одбележувања
Festat dhe përkujtimet publike
Holidays and Public Commemorations

Во текот на дискусиите за националните празници и соодветните јавни иницијативи се истакнаа неколку обрасци на одговори.

Прво, учесниците во сите групи го споделија ставот дека националните празници **не им** служат како повод за размислување за историските настани, туку како неработни денови. На прашањето на кои нерелигиозни државни празници најпрво помислуваат, учесниците најчесто ги наведуваат празниците што ги поврзуваат со одредени активности или ритуали, како, на пример, пикниците за 1 Мај или прославите за 8 Март или Нова година.

Второ, поголемото мнозинство учесници изразија лична **преференца за религиозните празници**, како што се славите меѓу православните христијани (МК 60+) и државните религиозни празници (МК 30–60). Постои и општа тенденција да се нагласува религиозната димензија во однос на секуларната, очигледно во примерите за Илинден, празник што истовремено функционира и како религиозен и како национален (МК30-60; МК30-).[4] Неопходно е да се

[5] Илинден или Св. Илија се прославува на 2ри Август според Јулијанскиот календар. На овој ден во 1903 година, Македонската револуционерна организација (или Тајната македонско-одринско револуционерна организација) крена востание против Османлиите. Речиси 40 години подоцна, во 1944 година, партизанското движење предводено од страна на Комунистичката

Në diskutimet vërejtëm se ka disa skema lidhur me festat kombëtare dhe iniciativat publike.

Së pari, pjesëmarrësit në të gjitha grupet ndanë perceptim të përgjithshëm se festat kombëtare **nuk** shërbejnë si raste për reflektim mbi ngjarjet historike, por më tepër si ditë pushimi nga puna. Kur u pyetën se cilat festa jofetare u erdhën në mendje të parat, pjesëmarrësit përmendën më shpesh ato që lidhen me aktivitete ose rituale specifike, siç janë piknikët më 1 maj ose festimet më 8 mars dhe nata e Vitit të Ri.

Së dyti, shumica dërrmuese e pjesëmarrësve shprehën **preferencë** personale **për festat fetare**, si *Sllava* (dita e shenjtorit) midis krishterëve ortodoksë (MK60+) dhe festat fetare shtetërore (MK30-60). Vërejtëm tendencë të përgjithshme për të theksuar dimensionin fetar mbi atë laik, siç ilustrohet nga referencat për *Ilindenin*, i cili funksionon si festë fetare dhe kombëtare (MK30-60; MK30-).[4] Vlen të përmendet se pjesëmarrësit më të rinj ndanin

[4] Ilindeni [Dita e Shën Elias] festohet më 2 gusht sipas kalendarit Julian. Në këtë ditë në vitin 1903, Organizata Revolucionare Maqedonase (ose Organizata Sekrete Revolucionare Maqedonase e Adrianopojës) organizoi kryengritje kundër autoriteteve osmane. Pothuajse dyzet vjet më vonë, në vitin 1944, lëvizja partizane e udhëhequr nga Partia Komuniste e Maqedonisë organizoi Kuvendin e parë Popullor Antifashist të Çlirimit Kombëtar të Maqedonisë (ASNOM), që konsiderohet si dita e themelimit të republikës moderne maqedonase.

We noted several patterns in the discussions concerning national holidays and related public initiatives.

First, participants across all groups shared a general perception that national holidays do **not** serve as occasions for reflection on historical events, but rather as days off from work. When asked which non-religious holidays came to mind first, participants most often mentioned those associated with specific activities or rituals, such as picnics on 1 May or celebrations on 8 March and New Year's Eve.

Second, the vast majority of participants expressed a personal **preference for religious holidays**, such as *slava* among Orthodox Christians (MK60+) and the state religious holidays (MK30-60). We observed a general tendency to emphasize the religious dimension over the secular one, as illustrated by references to *Ilinden*, which functions both as a religious and a national holiday (MK30-60; MK30-).[4] Notably, the youngest participants largely shared these

[4] Ilinden [St. Elijah's Day] is celebrated on 2 August according to Julian calendar. On this day in 1903 the Macedonian revolutionary organization (or Secret Macedonian Adrianople Revolutionary Organization) organized an uprising against Ottoman authorities. Almost forty years later in 1944 the partisan movement led by the Communist Party of Macedonia organized the first Anti-Fascist People's Assembly of the National Liberation of Macedonia (ASNOM) which is considered as founding day of the modern Macedonian republic.

истакне дека младите учесници во голема мера ги споделуваат ваквите ставови, при што, исто така, ги посочуваат религиозните празници како позначајни (МК 30-; АЛ 30-). На пример, празникот Водици често беше истакнуван како празник при кој се комбинира јавна активност, свечена атмосфера и семејно собирање (МК 30-).

Трето, во согласност со горенаведеното, можеше да се идентификува поширок образец во кој речиси секој повод за **семејно собирање претставува еден вид на празник**, почесто поврзувано со одбележувањето на религиозните празници. Ваквите настани понекогаш поттикнуваат меѓугенерациски дискусии за историјата, во кои младите луѓе ги гледаат членовите на семејството како веродостоен и точен извор на историско познавање (МК 30-; АЛ 30-). Од похумористичен аспект, одредени учесници го наведоа семејниот ден за подготовка на ајвар како „Денот на пиперката“ (МК 30–60). Во позитивна светлина беа наведени и други јавни иницијативи на колективно учество, како, на пример, Денот на дрвото, одбележуван на почетокот од 2000-тите и 2010-тите години.

Четврто, забележлива е особена динамика во начинот на кој учесниците се поврзуваат со минатите и сегашните државни празници: имено, празниците од социјалистичка Југославија и современа Република Северна Македонија. Учесниците од сите групи, особено над 30-годишна возраст, често чувствуваат

партија на Македонија го свика првото Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ), настан кој го бележиме како денот на основањето на современата македонска република.

Споменикот „Илинден“ (Македониум) во Крушево
Shtëpia Përkujtimore “Ilinden” (Makedonium) në Krushevë
The Ilinden Memorial (“Makedonium”) in Kruševo
Photo: © Darkocv Source: Wikimedia Commons. *License: CC BY-SA 3.0*

kryesisht këto pikëpamje, duke i identifikuar gjithashtu festat fetare si më domethënëse për ta (MK30-; AL30-). *Vodici* (*Epifania*), për shembull, përmendej shpesh si festë që kombinon aktivitet popullor, atmosferë festive dhe mbledhje familjare (MK30-).

Së treti, dhe në përputhje me atë që u tha më sipër, identifikuam skemë më të gjerë të konsiderimit të pothuajse çdo rasti për **mbledhje familjare si një formë feste**, më shpesh lidhur me festat fetare. Herë pas here, ngjarje të tilla lejojnë diskutime ndër-gjeneratash rreth historisë, ku të rinjtë i perceptojnë anëtarët e familjes si burime të besueshme të njohurive historike (MK30-; AL30-). Në frymë humori, disa pjesëmarrës iu referuan ditës familjare për përgatitjen e ajvarit si “Dita e Piperit të Kuq” (MK30-60). Iniciativa të tjera publike që përfshinin pjesëmarrje kolektive, si fushatat e Ditës së

views, likewise identifying religious holidays as more meaningful to them (MK30-; AL30-). *Vodici*, for instance, was frequently mentioned as a holiday combining popular activity, festive atmosphere, and family gathering (MK30-).

Third, consistent with the above, we identified a broader pattern of considering virtually any occasion for **family gathering as a form of holiday**, most often linked to religious observances. Occasionally, such events allow for intergenerational discussions about history, with young people perceiving family members as credible and trustworthy sources of historical knowledge (MK30-; AL30-). In a humorous vein, some participants referred to the family day for preparing *ajvar* as the “Day of the Paprika” (MK30-60). Other public initiatives that involved collective participation, such as the

длабока почит за двете, при што прославите за 29 Ноември и Илинден се наведуваат паралелно, заедничко и за етничките Македонци и Албанци. Од постарите Македонци (60+) повеќето посочија дека активно учествуваат во организации вклучени во јавното одбележување на овие празници, како, на пример, Сојузот на здруженија на пензионерите и Сојузот на борците од НОВ. Овие организации имаат клучна улога во оформувањето на поширокото разбирање за минатото на учесниците, бидејќи преку нив често се запознаваат со дотогаш непознати историски настани и личности (на што ќе се навратиме подолу). Истовремено, ваквите искуства им овозможуваат да се стекнат со покритички ставови за помладите генерации, за кои сметаат дека се незаинтересирани за слични активности.

Петто, значењето припишано на современите државни празници

Pemës të viteve 2000 dhe 2010, u kujtuan gjithashtu në dritë pozitive.

Së katërti, vërejtëm një dinamikë dalluese në mënyrën se si pjesëmarrësit lidheshin me **festat shtetërore të së kaluarës dhe të tashmes**: pra ato të Jugosllavisë socialiste shtetërore dhe ato bashkëkohore të Maqedonisë së Veriut. Pjesëmarrësit në të gjitha grupet, veçanërisht ata mbi moshën 30 vjeç, shpesh ndryshonin midis shprehjes së nderimit për të dyja, duke përmendur shpesh 29 Nëntorin dhe Ilindenin paralelisht. Ky model ndahej si nga pjesëmarrësit maqedonas ashtu edhe nga ata shqiptarë. Ndër maqedonasve më të moshuar (60+), shumica prej tyre na treguan se kanë marr pjesë aktive në organizata të angazhuara në përkujtime publike, siç janë shoqatat e pensionistëve dhe të veteranëve partizanë. Këto organizata duket se luajnë rol kyç në formësimin e kuptimeve më të gjera të pjesëmarrësve për të kaluarën, pasi shpesh i

Day of the Tree campaigns of the 2000s and 2010s, were likewise recalled in a positive light.

Fourth, we observed a distinctive dynamic in how participants related to **past and present state holidays**: those of state socialist Yugoslavia and of contemporary North Macedonia. Participants across all groups, particularly those over the age of 30, frequently shifted between expressing reverence for the two, often mentioning 29 November and Ilinden in parallel. This pattern was shared by both ethnic Macedonian and Albanian participants. Among older Macedonians (60+), many reported active participation in organizations engaged in public commemorations, such as Pensioners' and Partisan veterans' associations. These organizations appear to play a key role in shaping participants' broader understandings of the past, as they often introduce them to previously unfamiliar historical events and figures (a point we

На датум 02 февруари 2025 година беше одбележан патронатот на клубот Дане Крапчев. Патронатот беше одбележан со положување на свежо цвеќе на спомен бистата на првоборецот, на денот на неговото раѓање.

Патронат на клубот Дане Крапчев 4

Патронат на клубот Дане Крапчев 5

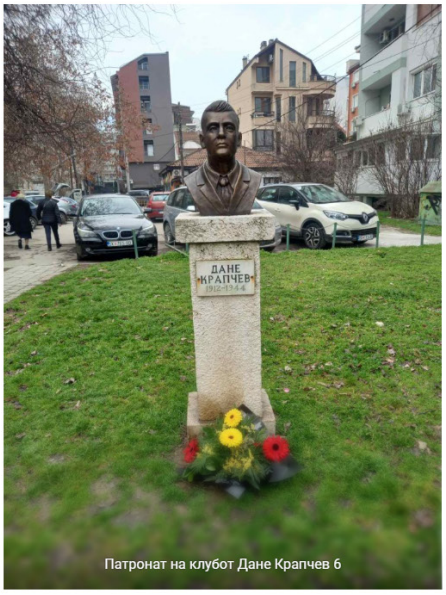

Патронат на клубот Дане Крапчев 6

Здружението на пензионерите на Општина Центар го одбележува денот на Дане Крапчев на 2 февруари 2025 година, патронатот на Здружението

Shoqata e Pensionistëve të Komunës Qendër të Shkupit përkujton Dane Krapçevin, patronin e Shoqatës, më 2 shkurt 2025

Skopje's Municipality of Center's Pensioners' Association commemorates Dane Krapčev on 2 February 2025, the patron of the Association, *Screenshot from the* official webpage *of ZP Centar – Skopje*

во голема мера зависи од **етничката припадност**. На прашањето за значењето на историските празници, етничките Македонци најчесто го наведуваат Илинден. Двете постари групи сочинети од етнички Албанци го наведоа Денот на албанската азбука, 22 Ноември[5], додека помладата група го истакна Денот на албанското знаме, 28 Ноември. Перцепцијата дека националните празници не промовираат заедничко чувство на колективно минато или заедничка иднина најмногу беше истакната од постарите етнички Албанци (АЛ 60+). Тие го споредија „естетскиот" карактер на југословенските празници – во кои, според нив, се нагласувало заедништвото – со ексклузивистичката рамка на поновите национални празници, како Денот на македонската револуционерна борба. Перцепцијата е дека при одбележувањето на овој празник се занемарува учеството на етничките Албанци во борбата против османлиското ропство и нивната соработка со македонското револуционерно движење.

prezantojnë ata me ngjarje dhe figura historike të panjohura më parë (një pikë të cilës i kthehemi më poshtë). Njëkohësisht, këto përvoja ndikojnë në pikëpamjet e tyre kritike ndaj brezave të rinj, të cilët shpesh i perceptojnë si të painteresuar në aktivitete të tilla.

Së pesti, kuptimi që u atribuohej festave shtetërore bashkëkohore ndërmjetësohej kryesisht përmes **lenteve etnike**. Kur u pyetën për rëndësinë e festave historike, pjesëmarrësit maqedonas etnikë përmendën më shpesh Ilindenin. Dy grupet më të vjetra të pjesëmarrësve etnikë shqiptarë iu referuan Ditës së Alfabetit Shqip (22 Nëntori)[5], ndërsa grupi më i theksoi Ditën e Flamurit Shqiptar (28 Nëntorin). Perceptimi se festat kombëtare nuk arrijnë të promovojnë ndjenjë të përbashkët të së kaluarës kolektive ose të së ardhmes së përbashkët u shpreh më fort midis shqiptarëve etnikë më të moshuar. (AL60+). Ata krahasuan karakterin "ateist" të festave jugosllave - të cilat, sipas tyre, theksonin unitetin - me përkufizimin ekskluzivist të festave më të reja kombëtare, siç është Dita e Luftës Revolucionare Maqedonase. Kjo e fundit shpesh shihej si shpërfillëse ndaj pjesëmarrjes së shqiptarëve etnikë në luftën anti-osmane dhe bashkëpunimit të tyre me lëvizjen revolucionare maqedonase.

return to below). At the same time, these experiences inform their critical views of younger generations, whom they often perceive as disinterested in such activities.

Fifth, the meaning attributed to contemporary state holidays was largely mediated through **ethnic lenses**. When asked about the significance of historical holidays, ethnic Macedonian participants most frequently mentioned Ilinden. The two older groups of ethnic Albanian participants referred to the Day of the Albanian Alphabet (22 November)[5], while the youngest group highlighted the Day of the Albanian Flag (28 November). The perception that national holidays fail to promote a shared sense of collective past or common future was most strongly expressed among older ethnic Albanians (AL60+). They contrasted the "atheistic" character of Yugoslav holidays – which, in their view, emphasized unity – with the exclusivist framing of newer national holidays, such as the Day of the Macedonian Revolutionary Struggle. The latter was often seen as neglecting the participation of ethnic Albanians in the anti-Ottoman struggle and their collaboration with the Macedonian revolutionary movement.

[6] 22 Ноември е Денот на албанската азбука. На тој ден во 1908 година, група албански интелектуалци одржале конференција во Битола на која се разгледувало прашањето за стандардизација на албанската азбука.

[5] 22 Nëntori është Dita e Alfabetit Shqip. Në atë ditë të vitit 1908, në Manastir, një grup intelektualësh shqiptarë mbajtën një konferencë ku diskutuan çështjen e standardizimit të alfabetit shqip.

[5] 22 November is the Day of the Albanian alphabet. On that day 1908 in Bitola a group of Albanian intellectuals held a conference discussing the question of standardization of the Albanian alphabet.

Историја и историографија
Historia dhe historiografia
History and Historiography

Во согласност со претходниот заклучок за релативистичкото поимање на историјата и историската вистина, главни креатори на историјата, според повеќето учесници, првично се државата, а потоа политичките партии. Ваквото гледиште налага дополнителна анализа.

Првата точка е во врска со идејата дека постои **авторитет во однос на историјата**. Меѓу етничките Македонци, професионалните историчари генерално се сфаќаат како најлегитимен авторитет, иако не беа наведени индивидуални имиња. Од друга страна, учесниците со албанска припадност изразија голем скептицизам за македонската историографија; со одредени исклучоци, како што се Александар Матковски и Владо Поповски, кои пишуваше на теми за заедничката македонско-албанска историја и културно наследство. Напротив, тенденцијата беше да се наведуваат автори кои се фокусираат на албанската културна и политичка историја во регионот, како што се Музафер Бислими и Роберт Елси. И покрај ретките споменувања на наставници по историја, ниту еден историчар етнички Македонец не беше конкретно наведен од страна на македонските учесници.

Втората точка се однесува на идејата за сведочена историја, воведена на почетокот на текстот. Покрај професионалните историчари, учесниците често за

Në përputhje me vëzhgimin e mëparshëm mbi kuptimin relativist të historisë dhe të vërtetës historike, pjesëmarrësit i perceptuan gjerësisht krijuesit kryesorë të historisë si, para së gjithash, shtetin, ndjekur nga partitë politike. Megjithatë, ky këndvështrim kërkon shqyrtim të mëtejshëm.

Pika e parë ka të bëjë me nocionin e **autoritetit në lidhje me historinë**. Midis pjesëmarrësve maqedonas etnikë, historianët profesionistë në përgjithësi konsideroheshin si autoritetet më legjitime, megjithëse nuk u përmendën emra individualë. Pjesëmarrësit etnikë shqiptarë, në të kundërtën, shprehën skepticizëm të thellë ndaj historiografisë maqedonase: me disa përjashtime, siç janë Aleksandar Matkovski dhe Vlado Popovski, të dytë kanë shkruar mbi temat e historisë dhe trashëgimisë së përbashkët maqedonase-shqiptare. Në vend të kësaj, kishin tendencë të referonin autorë që përqendroheshin në historinë kulturore dhe politike të shqiptarëve në rajon, siç janë Muzafer Bislimi dhe Robert Elsie. Pavarësisht përmendjeve të herëpashershme të mësuesve të historisë, asnjë historian etnik maqedonas nuk u emërua në mënyrë të qartë nga pjesëmarrësit maqedonas.

Pika e dytë lidhet me nocionin e historisë së jetuar të prezantuar më parë. Përveç historianëve profesionistë, pjesëmarrësit shpesh i konsideronin **individët nga rrethet e tyre shoqërore** si burimet më të besueshme të njohurive historike.

Consistent with the earlier observation about the relativistic understanding of history and historical truth, participants widely perceived the principal creators of history to be, first and foremost, the state, followed by political parties. This view, however, requires further unpacking.

The first point concerns the notion of **authority in relation to history**. Among ethnic Macedonian participants, professional historians were generally regarded as most legitimate authorities, although no individual names were mentioned. Ethnic Albanian participants, by contrast, expressed deep skepticism toward Macedonian historiography: with a few exceptions, such as Aleksandar Matkovski and Vlado Popovski, both of whom have written on themes of shared Macedonian-Albanian history and heritage. Instead, they tended to reference authors focusing on Albanian cultural and political history in the region, such as Muzafer Bislimi and Robert Elsie. Despite occasional mentions of history teachers, not a single ethnic Macedonian historian was named explicitly by Macedonian participants.

The second point relates to the notion of lived history introduced earlier. In addition to professional historians, participants often considered **individuals from their own social circles** as most credible sources of historical knowledge. This perception was especially evident among the youngest

најверодостојни извори на историско познавање **ги вбројуваат лицата од сопствените социјални кругови.** Ваквата перцепција е најочигледна меѓу најмладите учесници (МК 30-; АЛ 30-), кои ги наведуваат наставниците по историја, и кај средновечните учесници (МК 30–60), кои ги наведуваат, на пример, продавачите на антиквитети и енциклопедии. Слична логика преовладува и кај мислењата на постарите учесници (МК 60+) во однос на автобиографски дела, кои ги сметаат за поавтентични и поверодостојни отколку институционалните или академските мислења.

Од особено значење за ставовите кон политиките на историјата и производството на знаење е увидот стекнат при дискусиите за **историските бели точки**. Генерално, учесниците од двете етнички групи ги толкуваат ваквите превиди претежно преку етничка призма. Етничките Албанци тврдат дека Албанците не се доволно претставени во историските наративи, во образованието и јавното одбележување, додека етничките Македонци сметаат дека македонската национална перспектива не е доволно признаена. Нивните тврдења се претежно контекстуални и ги отсликуваат билатералните спорови и политичките случувања наведени претходно. Изразите како „историјата ја пишуваат победниците“ се чести во овој контекст. Еден учесник, Македонец (МК 60+), исто така го нагласи недоволното признание на македонските бранители во конфликтот од 2001 година, што дополнително нагласува дека перцепциите за пропустите се тесно поврзани со етничкиот идентитет и неодамнешната политичка историја.

Улична книжара за книги од втора рака на плоштад „Македонија“
Librari rrugore me libra të dorës së dytë në sheshin “Maqedonia”
Street bookshop selling second-hand books at “Macedonia” Square
Photo: © Enric, 27 April 2019. Source: Wikimedia Commons. *License: CC BY-SA 4.0.*

Ky perceptim ishte veçanërisht i dukshëm midis pjesëmarrësve më të rinj (MK30-; AL30-), të cilët përmendën mësuesit e historisë në shkollë, dhe midis pjesëmarrësve të moshës së mesme (MK30-60), të cilët përmendën shitësit e antikiteteve dhe enciklopedive. Logjikë e ngjashme gjendet edhe në themel të preferencës së shprehur nga pjesëmarrësit më të vjetër (MK60+) për veprat autobiografike, të cilat i konsideruan si më autentike dhe të besueshme sesa rrëfimet institucionale ose akademike.

Një depërtim veçanërisht zbulues mbi perceptimet e politikës historike dhe prodhimit të njohurive u shfaq gjatë diskutimeve rreth **njollave të bardha historike**. Në përgjithësi, pjesëmarrësit nga të dy grupet etnike i interpretuan këto lëshime kryesisht përmes këndvështrimeve etnike. Pjesëmarrësit etnikë shqiptarë argumentuan se shqiptarët janë të nën-përfaqësuar në narrativat historike, participants (MK30-; AL30-), who cited school history teachers, and among middle-aged participants (MK30-60), who mentioned sellers of antiquities and encyclopedias. A similar logic underlies the preference expressed by older participants (MK60+) for autobiographical works, which they viewed as more authentic and trustworthy than institutional or academic accounts.

A particularly revealing insight into perceptions of history politics and knowledge production emerged during discussions about **historical white spots**. In general, participants across both ethnic groups interpreted these omissions primarily through ethnic lenses. Ethnic Albanian participants argued that Albanians are underrepresented in historical narratives, education, and public commemoration, while ethnic Macedonian participants contended that the Macedonian national

Неколку дополнителни одговори на ова прашање се фокусираат на личности и настани о**д културната и социјалната историја**, како и од локалната историја на науката. Ваквата тенденција е особено нагласена кај учесниците со етничко македонско потекло. На пример, припадниците од најстарите групи го посочуваат Владимир Полежиноски, истакнат адвокат и учесник во АСНОМ, притворен на Голи Оток во 1951 година, а кој во голема мера е изоставен од националните историски наративи. Една учесничка наведе дека присуствувала на комеморативна седница посветена на оваа личност, настан од кој дознала многу за него. Меѓу другите беше вбројана и етнологот Вера Кличкова и докторот кој ја извел првата томографија на Балканот.

Понатаму, неопходно е да се наведе уште една тенденција заедничка за учесниците, а тоа е стекнувањето со информации за историјата преку социјалните медиуми: случајно или со конкретна намера. Генерално, беше забележано дека етничките Македонци негуваат поголем интерес за алтернативните истории, при што често цитираат псевдоисторичари или документарци во кои се обработуваат глобални заговори (на пример, Тајните на Ватикан, Кодот на Да Винчи, Пирамидите во Босна).

Темата **филм** поттикна жестоки дискусии во сите групи. Генерално, првите асоцијации со историските филмови претставуваат филмовите од југословенскиот Црвен бран, иако учесниците експлицитно не ги наведуваат под тој поим. Етничките Македонци ги ценат делата од овој период, како и понеодамнешните македонски историски

arsimin dhe përkujtimet publike, ndërsa pjesëmarrësit maqedonas etnikë argumentuan se perspektiva kombëtare maqedonase mbetet e njohur në mënyrë të pamjaftueshme. Pretendimi pjesëmarrësve maqedonas ishte kryesisht kontekstual, duke reflektuar mosmarrëveshjet dypalëshe dhe zhvillimet politike të diskutuara më parë. Shprehje si "historia shkruhet nga fituesit" përsëriten shpesh në këtë kontekst. Një pjesëmarrës maqedonas (MK60+) gjithashtu theksoi mungesën e njohjes për mbrojtësit maqedonas nga konflikti i vitit 2001, duke nënvizuar se si perceptimet e mospërfshirjes janë ngushtë të lidhura si me identitetin etnik ashtu edhe me historinë politike të kohëve të fundit.

Disa përgjigje shtesë për këtë pyetje u përqendruan në figura dhe ngjarje nga **historia kulturore dhe shoqërore**, si dhe nga historia lokale e shkencës. Kjo tendencë ishte veçanërisht e theksuar midis pjesëmarrësve etnikë maqedonas. Për shembull, anëtarët e grupeve më të vjetra iu referuan Vladimir Polezhinoski-t, një avokat i shquar dhe pjesëmarrës në ASNOM, i cili u internua në Goli Otok në vitin 1951 dhe që atëherë është lënë kryesisht jashtë rrëfimeve historike kombëtare. Një pjesëmarrëse përmendi pjesëmarrjen në një aktivitet përkujtimor kushtuar tij, e cila pjesëmarrje rezultoi të ishte zbuluese për të. Shembuj të tjerë përfshinin etnologen Vera Kliçkova dhe një mjek që merrej me kryerjen e tomografisë së parë në Ballkan.

Një tjetër tendencë e zakonshme midis pjesëmarrësve ishte marrja e informacionit rreth historisë përmes mediave sociale: qoftë rastësisht ose me qëllim specifik. Në përgjithësi, vërejtëm se maqedonasit etnikë treguan interes më

perspective remains insufficiently acknowledged. The latter claim was largely contextual, reflecting the bilateral disputes and political developments discussed earlier. Expressions such as "history written by the victors" recurred frequently in this context. One Macedonian participant (MK60+) also emphasized the lack of recognition for Macedonian defenders from the 2001 conflict, underscoring how perceptions of omission are closely tied to both ethnic identity and recent political history.

Several additional responses to this question focused on figures and events from **cultural and social history**, as well as from the local history of science. This tendency was particularly pronounced among ethnic Macedonian participants. For example, members of the oldest groups referred to Vladimir Poležinoski, a prominent lawyer and participant in ASNOM, who was interned on Goli Otok in 1951 and has since been largely omitted from national historical narratives. One participant mentioned attending a commemorative event dedicated to him which turned out to be revealing for her. Other examples included the ethnologist Vera Kličkova and a medical doctor credited with performing the first tomography in the Balkans.

Another common tendency among participants was obtaining information about history through social media: either incidentally or with a specific intention. Overall, we observed that ethnic Macedonians demonstrated a stronger interest in **alternative histories**, often referencing the works of pseudo-historians or documentaries centered on global conspiracies (e.g., Vatican secrets, The Da Vinci Code, Bosnian pyramids).

филмови: До балчак особено беше многу често наведуван. Во поглед на документарците, постарите генерации ги наведуваат странските телевизиски канали во кои се обработуваат стриктно историски теми (на пример, каналот Хистори), додека помладите учесници главно црпат од интернетот како извор. Интересно е да се забележи дека неколку независни или полунезависни македонски продукции беа истакнати како примери достојни за почит, вклучително и новата документарна серија за Кочо Рацин[6] и филмовите од Архивот Бужаровски[7]. Од друга страна, учесниците со албанско етничко потекло вообичаено ги преферираат косовските или албанските продукции. Понекогаш постарите генерации исто така гледаат југословенски историски епски филмови, иако беа во состојба да посочат на нивната пропагандна природа.

të fortë në **historitë alternative**, duke iu referuar shpesh veprave të pseudo-historianëve ose dokumentarëve të përqendruar në komplote globale (p.sh., sekretet e Vatikanit, Kodi Da Vinçi, piramidat boshnjake).

Tema e **filmave** nxiti diskutime të gjera, me referenca të shumta të përmendura në të gjitha grupet. Në përgjithësi, shoqërimet e para me filmat historikë ishin ato nga *Vala e Kuqe* Jugosllave, megjithëse pjesëmarrësit nuk iu referuan atyre në mënyrë të qartë me atë term. Maqedonasit etnikë shprehën vlerësim për këto vepra, si dhe për filmat historikë maqedonas më të fundit: *Deri në Balçak*, në veçanti, u përmend shpesh. Sa ju përket dokumentarëve, brezat më të vjetër kishin tendencë të citonin kanale televizive të huaja të specializuara në letërsi historike jo-fiktive (p.sh., History Channel), ndërsa pjesëmarrësit më të rinj mbështeteshin kryesisht në burime interneti. Është interesante se disa prodhime maqedonase të pavarura ose gjysmë të pavarura u rekomanduan si shembuj të rëndësishëm, duke përfshirë serinë e re dokumentare për Koço Racinin[6] dhe filmat nga Arkivi Buzharovski[7]. Nga ana tjetër, pjesëmarrësit etnikë shqiptarë në përgjithësi preferonin të shikonin prodhime kosovare ose shqiptare. Herë pas here, anëtarët e brezit të vjetër shikonin edhe epika historike jugosllave, megjithëse menjëherë e pranonin natyrën e tyre propagandistike.

The topic of **films** sparked wide discussions, with numerous references mentioned across groups. In general, the first associations with historical films were those from the Yugoslav *Red Wave*, although participants did not explicitly refer to them by that term. Ethnic Macedonians expressed appreciation for this body of work, as well as for more recent Macedonian historical films: *Do balčak*, in particular, was frequently mentioned. Regarding documentaries, older generations tended to cite foreign TV channels specializing in historical non-fiction (e.g., the History Channel), whereas younger participants primarily relied on internet sources. Interestingly, several independent or semi-independent Macedonian productions were recommended as noteworthy examples, including the new documentary series about Kočo Racin[6] and the films from Buzarovski Archive[7]. Ethnic Albanian participants, on the other hand, generally preferred watching Kosovar or Albanian productions. Occasionally, members of the older generation also viewed Yugoslav historical epics, though they readily acknowledged their propagandistic nature.

[7] Кочо Рацин е поет и комунистички активист кој се придружил на партизанското движење во текот на Втората светска војна.

[8] Дигитална архива поврзана со работата на македонскиот музиколог и етномузиколог.

[6] Koço Racini ishte poet dhe aktivist komunist që iu bashkua lëvizjes partizane gjatë Luftës së Dytë Botërore.

[7] Arkiv digjital i lidhur me punën e muzikologut dhe etnomuzikologut maqedonas.

[6] Kočo Racin was a poet and a communist activist who joined the partisan movement during the WWII.

[7] A digital archive linked with the work of the Macedonian musicologist and ethnomusicologist.

Сцена од филмот До балчак (режија Столе Попов, 2014)
Skenë nga Do balčak (Rregj. Stole Popov, 2014
Scene from Do balčak (dir. Stole Popov, 2014)

Заклучоци и препораки
Përfundim dhe rekomandime
Conclusion and Recommendations

• Може да се заклучи дека, и покрај доминантиот став дека историјата е посредувана, и помладите и постарите генерации покажуваат голем интерес кон учење за минатото, иако посегнуваат по различни извори, но и имаат поинаква мотивација. Постарите учесници (30+) и понатаму преферираат традиционални форми како што се телевизијата, книги и до одредена мера „традиционални" социјални медиуми, додека помладите учесници повеќе ги привлекуваат документарни и долгометражни филмови што можат да се следат преку електронските платформи. Следствено, помладите испитаници го опишуваат формалното образование по историја како здодевно или застарено.

• Генерацискиот јаз е прилично очигледен, иако секоја од групите сосема поинаку го перципира. Постарите генерации од двете етнички групи често мислат дека помладите не се заинтересирани за историјата затоа што не се поставуваат кон неа на ист начин како нив. Помладите учесници, пак, сакаат да слушаат приказни од постарите членови на семејството, но нивните историски интереси не се во голема мера националистички дефинирани и вклучуваат голем дијапазон на теми.

• Националната историографија се поима главно како корпус преку кој се афирмира нацио-

• Vërejtëm se, pavarësisht ndjenjës mbizotëruese se historia është e ndërmjetësuar, si brezat e rinj ashtu edhe ata të vjetër tregojnë interes të fortë për të mësuar rreth së kaluarës, megjithëse përdorin burime të ndryshme dhe kanë motivime të ndryshme. Pjesëmarrësit më të moshuar (30+) ende preferojnë formatet tradicionale si televizioni, librat dhe, në një farë mase, mediat sociale "tradicionale", ndërsa pjesëmarrësit më të rinj janë më të tërhequr nga dokumentarët online artistik dhe jo-trillues. Prandaj, shumë të anketuar më të rinj e përshkruanin edukimin formal të historisë si të jo-angazhues ose të vjetërsuar.

• Hendeku brezor është qartë i dukshëm, megjithëse perceptohet ndryshe nga secili grup. Pjesëmarrësit më të vjetër nga të dy etnitë kanë tendencë ta shohin brezin e ri si pak a shumë të painteresuar në histori, kryesisht sepse nuk angazhohen me të në të njëjtën mënyrë. Megjithatë, pjesëmarrësit më të rinj mbeten të hapur për të dëgjuar histori nga anëtarët më të vjetër të familjes, por interesat e tyre historike janë më pak të përcaktuara në nivel kombëtar dhe ndryshojnë nëpër tema të ndryshme.

• Historiografia kombëtare kuptohet përgjithësisht si një tërësi punimesh që synojnë të afirmojnë identitetin kombëtar. Megjithatë, pak pjesëmarrës raportuan se ishin angazhuar drejtpërdrejt me vepra të tilla ose diskutime të lidhura me

• We noted that, despite the prevailing sentiment that history is mediated, both younger and older generations show a strong interest in learning about the past, though they use different sources and have different motivations. Older participants (30+) still prefer traditional formats such as television, books, and to some extent "traditional" social media, while younger participants are more drawn to online fiction and non-fiction documentaries. Many younger respondents hence described formal history education as unengaging or outdated.

• A generational gap is clearly visible, though perceived differently by each group. Older participants from both ethnicities tend to see the younger generation as largely uninterested in history, mainly because they do not engage with it in the same way. Younger participants, however, remain open to hearing stories from older family members, but their historical interests are less nationally defined and shift across various topics.

• National historiography is generally understood as a body of work meant to affirm national identity. However, few participants reported directly engaging with such works or related discussions. Historical analyses that appear to challenge these dominant narratives are usually viewed negatively. The older generation of ethnic Albanian participants showed a better awareness of more recent

налниот идентитет. Сепак, многу мал број учесници изјавија дека директно читаат таква литература или следат дискусии на таа тема. Историските анализи преку кои се предизвикуваат доминантните наративи вообичаено се восприемаат негативно. Припадниците на постарата генерација учесници со етничко албанско потекло имаат поголема свесност за посовремените историски дела од нивните врсници со македонски етницитет.

• Учесниците наведоа неколку промотори на историското знаење, претежно од регионот на поранешна Југославија (на пример, Семир Османагиќ). Слични личности од национален контекст не беа посочени. Генерално, очигледна е тенденцијата историјата да се дискутира преку призмата на теорија на заговори, при што често овде се наведуваат медиумски личности (на пр., Васко Ефтов).

• Фактот што цитирањето на културната и општествената историја беше претежно изоставено, во голема мера посочува дека и покрај тоа што учесниците не се запознаени со историографските пристапи, сепак, отворени се да учат за историски теми отаде политиката. Истото важи и за неколкуте наврати кога беа наведени жени во рамките на националниот историски канон, што посочува на интерес за недоволно претставените перспективи.

to. Analizat historike që duket se sfidojnë këto narrativa dominuese zakonisht shihen negativisht. Brezi më i vjetër i pjesëmarrësve shqiptarë etnikë tregoi ndërgjegjësim më të mirë për veprat historike më të fundit sesa bashkëmoshatarët e tyre maqedonas etnikë.

• Pjesëmarrësit përmendën disa popullarizues të njohurive historike, kryesisht nga rajoni i ish-Jugosllavisë (p.sh., Semir Osmanagiq). Nuk u identifikuan figura të krahasueshme nga konteksti kombëtar. Në përgjithësi, kishte tendencë të dukshme për të diskutuar historinë përmes një lente konspirative, duke iu referuar shpesh personaliteteve të tilla të medias. (p.sh., Vasko Eftov).

• Vëzhgimi se referencat për historinë kulturore dhe shoqërore mungonin kryesisht mbështet idenë se, ndërsa pjesëmarrësit nuk janë shumë të njohur me qasjet e ndryshme historiografike, ata janë të hapur për t'u angazhuar me tema historike që shkojnë përtej politikës. E njëjta gjë vlen edhe për përmendjet e pakta të grave brenda kanunit historik kombëtar, duke sugjeruar një kuriozitet rreth perspektivave të nën-përfaqësuara.

historical works than their ethnic Macedonian peers.

• Participants mentioned several popularizers of historical knowledge, mostly from the former Yugoslav region (e.g., Semir Osmanagić). No comparable figures from the national context were identified. In general, there was a noticeable tendency to discuss history through a conspiratorial lens, often referencing such media personalities (e.g., Vasko Eftov).

• The observation that references to cultural and social history were largely missing supports the idea that, while participants are not very familiar with different historiographical approaches, they are open to engaging with historical themes that go beyond politics. The same applies to the few mentions of women within the national historical canon, suggesting a curiosity about underrepresented perspectives.

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

316.4:303.62(497.7)"20"

316.647(497.711)"20"

ТРАЈАНОВСКИ, Наум

Минатото помеѓу нас : истражување со фокус групи од Скопје / [автор Наум Трајановски ; превод од англиски на македонски јазик Јулија Мицева ; превод од од англиски на албански јазик Ениена Аети] = E kaluara mes nesh : studim në fokus grup nga Shkupi / [autor Naum Trajanovski ; përkthime nga anglishtja në gjuhën maqedonase Julia Miceva ; përkthime nga anglishtja në gjuhën maqedonase Julia Miceva] = The past between us : a focus Group Study from Skopje / [author Naum Trajanovski ; translations from English into Macedonian Julia Miceva ; translations from English into Albanian Eniena Aeti]. - Скопје : Циник =Shkupi ; Skopje : Cinik, 2025. - 26 стр. : илустр. ; 30 см

Фусноти кон текстот. - Текст на мак., алб. и англ. јазик

ISBN 978-608-67487-0-8

а) Минато -- Општествени односи -- Социјални односи -- Скопје -- Истражувања

COBISS.MK-ID 67455493